

УДК 947. 6 (476.5) "1941 – 1943"

А.І. КОРСАК

ЗНІШЧЭННЕ ЯЎРЭЙСКАГА НАСЕЛЬНІЦТВА НА ТЭРЫТОРЫІ ВІЦЕБСКОЙ ВОБЛАСЦІ Ў 1941 – 1943 гг.

У апошні час з'яўляецца шмат публікацый, прысвечаных генацыду яўрэйскага насельніцтва ў гады Вялікай Айчыннай вайны, але ў асвятленні дадзенай тэматыкі закраналася тэрыторыя Беларусі ў агульным. Таму ў артыкуле аб'ектам даследавання з'яўляецца ажыццяўленне "канчатковага вырашэння яўрэйскага пытання" нямецка-фашысцкімі захопнікамі на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў 1941 – 1943 гг. Вырашаюцца наступныя задачы: па-першае, аўтарам вылучаюцца этапы ў працэсе знішчэння асоб яўрэйскай нацыянальнасці на тэрыторыі Віцебшчыны; па-другое, даецца аналіз кожнаму з этапаў у ажыццяўленні нацыстамі палітыкі генацыду, накіраванай супраць яўрэйскага народа; па-трэцяе, вызначаюцца агульныя рысы, характэрныя для правядзення акцый па ліквідацыі канцэнтрацыйных лагераў для размяшчэння вязняў-яўрэяў. У дадзеным артыкуле аўтар упершыню спрабуе вызначыць колькасць ахвяр сярод яўрэйскага насельніцтва на тэрыторыі Віцебскай вобласці, знішчаных у гады Вялікай Айчыннай вайны.

Уводзіны

Падчас другой сусветнай вайны нацысты знішчылі на падуладнай ім тэрыторыі акупіраваных дзяржаў 6 мільёнаў яўрэяў. Гэта была самая трагічная эпоха за ўсю гісторыю яўрэйскага народа. Нацысцкая Германія праводзіла ў адносінах да асоб яўрэйскай нацыянальнасці палітыку татальнага знішчэння, якая атрымала ўмоўную назву "канчатковае вырашэнне яўрэйскага пытання". У адпаведнасці з гэтай палітыкай усе без выключэння яўрэі – мужчыны, жанчыны, дзеці і старыя людзі – былі асуджаны на смерць. Сам факт прыналежнасці да яўрэйскага народа вызначаў на пагібель чалавека.

На жаль, савецкая гістарыяграфія не надавала належнай увагі тэме Халакосту. У крыніцах, прысвечаных дадзенай праблеме, паўсюдна акцыі па знішчэнні яўрэйскага насельніцтва падаюцца як знішчэнне "савецкіх грамадзян", без успаміну аб іх нацыянальнай прыналежнасці. У постсавецкі час на тэрыторыі Беларусі даследаваннем генацыду яўрэйскага насельніцтва займаліся такія навукоўцы, як Э. Іофэ, Р. Чарнаглазава, М. Батвінік, Л. Смілавіцкі, Я. Розэнблат. Але на сённяшні час няма абагульняючага даследавання па рэалізацыі плана "канчатковага вырашэння яўрэйскага пытання", у тым ліку на тэрыторыі Віцебскай вобласці.

Асноўная частка

У працэсе ліквідацыі асоб яўрэйскай нацыянальнасці Віцебскай вобласці можна вылучыць некалькі этапаў.

Першым этапам былі дзеянні карнікаў айнзацгруп і зондэркаманд, паліцэйскіх частак СС, вермахта і мясцовых калабарантаў ужо летам 1941 г.

Другім – канцэнтрацыя яўрэйскага насельніцтва ў гета для наступнага знішчэння (лета – восень 1941 г.).

Трэцім – ліквідацыя вязняў гета ўсходняй часткі Віцебскай вобласці, якая знаходзілася ў зоне тылу груп армій "Цэнтр" (восень 1941 г. – зіма 1942 г.).

Чацвёртым этапам – вясна – лета 1942 г. – з'яўлялася знішчэнне яўрэйскага насельніцтва заходняй тэрыторыі Віцебскай вобласці. Засталася толькі працоўная частка Глыбоцкага гета, якая была ліквідавана ў жніўні 1943 г.

Акцыя па ліквідацыі яўрэйў Віцебска азначала пачатак знішчэння ўсіх яўрэйў у тыле групы армій “Цэнтр”. Ліквідацыя Віцебскага гета пачалася 20 – 25 кастрычніка 1941 г. “у сувязі з пагрозай распаўсюджвання інфекцыйных хвароб”, у выніку чаго было знішчана каля 3 тысяч вязняў. 19 снежня 1941 г. было знішчана 4090 чалавек. СД даносіла ў Берлін аб поўнай ліквідацыі канцэнтрацыйнага лагера для яўрэйскага насельніцтва г. Віцебска колькасцю 20 тысяч чалавек [11, с. 149]. Месцамі масавых расстрэлаў сталі: Ілоўскі роў, яўрэйскі могілнік у раёне Пескавацік, Стараўланавіцкіх могілак і г.д. [18, с. 167].

У канцы восені 1941 г. працяг ліквідацыі гета адбываўся і ў іншых гарадах усходняй часткі Віцебскай вобласці. Паводле ўспамінаў відавочцаў, апошнім месяцам існавання Полацкага гета стаў снежань 1941 г. [4, л. 23-24]. З асаблівым стараннем гітлераўцы знішчылі яўрэйў г.п.Сураж. Па сведчаннях Е.А. Рыко: “12 ліпеня 1941 г. быў акупаваны Сураж, а 2 жніўня гітлераўцы правялі расправу над яўрэямі, у якую складана было паверыць. У гадзіну дня на ўсіх вуліцах з’явіліся карнікі, якія пакінулі свае машыны за мястэчкам і пайшлі рознымі дарогамі. Праз некаторы час тры машыны былі напоўнены мужчынамі, якім далі лапаты і павезлі за мястэчка рыць ямы для сваіх сем’яў, а затым, залажыўшы ў гэтыя ямы міны, загналі туды і жанчын і дзяцей, і падарвалі міны. Недабітых расстрэльвалі” [7, л. 44].

У пачатку 1942 г. ва ўсходняй частцы Віцебскай вобласці, якая была пад кантролем ваеннай адміністрацыі, яўрэі заставаліся толькі ў невялікіх гарадах. У канцы студзеня і ў пачатку лютага 1942 г. акцыі па знішчэнні вязняў гета адбыліся ва Ушачах (12 студзеня 1942 г.) [2, с. 152], Копысі (14 студзеня 1942 г.) [2, с. 94], Расонах (студзень 1942 г.) [2, с. 117], Чашніках (12 лютага 1942 г.) [15, с. 227], Лепелі (28 лютага 1942 г.) [3, л. 179], Верхнядзвінску (люты 1942 г.) [10, л. 85].

Жудасна гітлераўцы расправіліся з яўрэйскім насельніцтвам г.п. Расоны. “Колькасць яўрэйў, заключаных ў лагер, даходзіла да 488 чалавек. У студзені 1942 г., дата не ўстаноўлена, у марозны дзень, пад канвоем немцаў і мясцовай паліцыі ўвесь лагер быў выведзены за мястэчка Расоны і непадалёк ад палатна чыгуначнай дарогі ўсе вязні расстраляны з вінтовак і кулямётаў” [4, л. 56].

Працэс знішчэння яўрэйскага насельніцтва Лепельскага раёна праходзіў па ўжо раней адладжанаму механізму. Раніцай 28 лютага 1942 г. квартал гета быў ацэплены. У моцны мароз яўрэйў выганялі распранутымі з дамоў, грузілі ў машыны і везлі ў вёску Чарнаручча, дзе былі загадзя падрыхтаваны сіласныя ямы, куды звальвалі безабаронных старых людзей, жанчын і дзяцей. Пасля таго, як яма запаўнялася людзьмі, яе засыпалі [3, л. 178].

У мястэчку Камень Лепельскага раёна таксама да вайны жыло яўрэйскае насельніцтва. З пачаткам акупацыі немцы загадалі нашыць мясцовым яўрэям апазнавальныя знакі, але ствараць гета не сталі. Магчыма, гэта тлумачыцца неметаэагоднасцю высялення, а затым аховы вязняў. 17 верасня 1941 г., сабраўшы ў адным месцы яўрэйў, на машынах вывезлі ва ўрочышча Баркі, 177 чалавек мужчын, жанчын і дзяцей расстралялі [16, с. 184].

Лёс яўрэйскага насельніцтва г. Верхнядзвінска (Дрысы), яго ваколіц быў вырашаны ўжо ў пачатку 1942 г. Каб ліквідацыя вязняў гета прайшла без складанасцяў, гітлераўцы прымянілі прыём падману, заявіўшы, што іх пераселяць на новае месца жыхарства. А тым часам на яўрэйскіх могілках рыхтаваліся ямы для расстрэлу [10, л. 85].

Такім чынам, у зоне тылу групы армій “Цэнтр” на працягу восені 1941 г. – пачатку вясны 1942 г. канцэнтрацыйныя лагеры для ўтрымання яўрэйскага насельніцтва былі ліквідаваны. У першую чаргу ў 1941 г. знішчаліся гета ў буйных гарадах: Віцебску, Полацку, Оршы. Для пачатку 1942 г. характэрны ліквідацыя ў

асноўным невялікіх па колькасці гета і “чысткі” сельскай мясцовасці ад асоб яўрэйскай нацыянальнасці. З канца вясны да лета 1942 г. працэс ажыццяўлення “канчатковага вырашэння яўрэйскага пытання” актывізуецца. Па заходняй тэрыторыі Віцебскай вобласці, якая падчас вайны ўваходзіла ў склад генеральнай акругі “Беларусь”, пракацілася новая хваля акцый знішчэння яўрэйскага насельніцтва.

У справаздачы, накіраванай генеральнаму камісару Генеральнай акругі “Беларусь” 1 ліпеня 1942 г., камісар Глыбоцкай акругі рапартаваў пра знішчэнне на падведамаснай яму тэрыторыі на працягу мая – чэрвеня 1942 г. 2653 яўрэяў Докшыц (29 мая 1942 г.), 528 вязняў гета ў Лужках і 419 яўрэяў Плісы (1 чэрвеня 1942 г.), 2 чэрвеня 1942 г. ліквідаваны 779 яўрэяў у Міёрах, 2 тысячы вязняў Браслаўскага гета (3 чэрвеня 1942 г.). У гэты час былі таксама знішчаны гета ў Дзісне (2181 чалавек) і Друі (1318 чалавек). У заключэнні былі праведзены акцыі па ліквідацыі яўрэйскага насельніцтва Шаркаўшчыны (1600 чалавек) і Глыбокага (2200 вязняў) [6, л. 15].

Знішчэнне вязняў гета ў Докшыцах праходзіла паступова на працягу вясны 1942 г. У сакавіку 1942 г. арыштавалі 65 чалавек, якіх вывелі на яўрэйскія могілкі, распранулі і расстралілі. У маі 300 чалавек, у тым ліку старых і жанчын з дзецьмі, загналі ў клуб, непадалёк ад царквы, затым па 20 чалавек выводзілі на яўрэйскія могілкі, дзе расстралілі ўсіх [13, с. 297].

У Міёрскім раёне знаходзіліся два канцэнтрацыйных лагера для асоб яўрэйскай нацыянальнасці: адзін непасрэдна ў г.п. Міёры, а другі – у г.п. Дзісна. 2 чэрвеня 1942 г. у Міёры прыбыў спецыяльны полк СС з г. Глыбокага. Гітлераўцы сабралі ўсё яўрэйскае насельніцтва на плошчы “для праверкі дакументаў”, адкуль вялікімі партыямі везлі ва ўрочышча Крукаўка, дзе ўсіх расстралілі.

14 чэрвеня 1942 г. нямецка-фашысцкія акупанты пачалі справу з яўрэйскім насельніцтвам г.п. Дзісна. Гета, дзе знаходзілася, па адным дадзеным, 2181 чалавек [6, л. 15], а па другім – 3800 [1, с. 151], было ачэплена карнікамі. Каля в. Осцевічы загадзя было вырыта 5 ям памерам 4 – 5 – 120 метраў, праз іх пралажылі тоўстыя дошкі. Да ямаў падводзілі па пяць чалавек, прымушалі распранацца і станавіцца на дошкі, затым з аўтаматаў расстрэльвалі. Тых, хто спрабаваў збегчы, расстрэльвалі, а параненых дабівалі прыкладамі і рыдлёўкамі [14, с. 265].

У гэты ж час было ліквідавана Друйскае гета. Паводле паказанняў М.Л. Кураш, “... у 1942 г. у ліпені месяцы ў Міёрскі раён прыехаў спецыяльны карны полк пад назвай 13-ы Рэшмеут-Шуцпаліцай ад 800 да 1000 чалавек, у м. Друя кіравалі расстрэлам савецкіх грамадзян, у большасці грамадзян яўрэйскай нацыянальнасці” [4, л. 45].

Пра знішчэнне яўрэйскага насельніцтва г.п. Шаркаўшчына сведчаць паказанні жыхара Шаркаўшчыны І.І. Бахіра, дадзеныя ў сакавіку 1945 г. [11, с. 220]. У паказаннях І.І. Бахіра 1600 вязняў Шаркаўшчынскага гета знішчылі ў чэрвені 1942 г., а згодна з Актам расследавання злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў аб масавым знішчэнні яўрэяў у Шаркаўшчынскім гета знаходзілася каля 800 чалавек [4, л. 40]. Гэта, магчыма, тлумачыцца тым, што на працягу існавання гета сюды пераводзіліся яўрэі з навакольных вёсак. Напрыклад, у верасні 1941 г. па загадзе Глыбоцкага гебітскамісара з Германавіч былі сагнаны ў г.п. Шаркаўшчына 60 яўрэйскіх сямей агульнай колькасцю 270 чалавек [17, с. 225]. Верагодна, існавала працоўнае гета, вязняў якога пасля знішчэння непрацоўнай часткі гета адправілі ў г. Глыбокае.

Лета 1942 г. стала амаль кульмінацыйным часам “канчатковага рашэння яўрэйскага пытання” на тэрыторыі заходніх раёнаў Віцебскай вобласці, што знаходзіліся ў складзе генеральнай акругі “Беларусь”. У гэты перыяд былі знішчаны

ў асноўным усе канцэнтрацыйныя лагеры для яўрэйскага насельніцтва. Засталіся толькі гета ў г. Паставы, в. Дунілавічы Пастаўскага раёна і г. Глыбокае, у якім гета праіснавала да лета 1943 г.

Восенню 1942 г. было знішчана Пастаўскае гета [8, л. 45]. Адным з апошніх засталася Дунілавіцкае гета. У лістападзе 1942 г. пачаўся масавы расстрэл яўрэйў. За тры дні спецыяльным атрадам лікам 35 чалавек на 4 машынах з г. Глыбокае было знішчана 828 чалавек з 903 [8, л. 35].

На працягу лета – восені 1942 г. ва ўсіх населеных пунктах заходніх раёнаў Віцебскай вобласці яўрэйскае насельніцтва было знішчана поўнасьцю. Так, у гета г. Глыбокае былі пакінуты больш за 2 тысячы яўрэйў-рамеснікаў і спецыялістаў. Але сістэматычнае знішчэнне вязняў гета пачалося ўжо ў снежні 1942 г. У канцы мая 1942 г. гітлераўцы раздзялілі гета на дзве часткі. У адной размясцілі спецыялістаў і іх сем’і, у другой – старых, хворых, жанчын з дзецьмі, якім нават не давалі прадуктаў харчавання. Меркавалася, што гэтая частка вязняў у хуткім часе будзе ліквідавана. У ноч на 19 чэрвеня 1942 г. жандармы і паліцаі акружылі другое гета, выгнаўшы яўрэйў з дамоў, вывезлі ва ўрочышча Барок (у мірны час гэта было месца для гулянняў і адпачынку), дзе расстралялі. Праз некалькі гадзін пасля першай акцыі карнікі правялі так званую “чыстку”, пасля чаго частку людзей знішчылі ў тым жа Барку. Перад расстрэлам прымушалі спяваць і танцаваць. З паказанняў М.В. Шапіры: “Распранутым яўрэйям немцы загадвалі класціся ў ямы тварам уніз, а затым іх выстралам у патыліцу забівалі. Пасля расправы немцы сабралі ўсё адзенне забітых і прадавалі у сваіх магазінах” [4, л. 55б]. Усяго было замучана і расстраляна 2200 чалавек [6, л. 25].

У ліпені 1942 г. гебітскамісар выдаў загад, каб усе яўрэі сабраліся ў гета г. Глыбокае. Пры гэтым гебітскамісар, выкарыстаўшы метады падману, запэўніваў, што больш асоб яўрэйскай нацыянальнасці расстрэльваць не будуць. Нават былі выдадзены пропускі членам юдэнрата для паездкі ў лес і вёску, каб яны знайшлі там яўрэйў і прывезлі ў лагер. У гэты час Глыбоцкае гета стала своеасаблівым “яўрэйскім” цэнтрам; сюды сабраліся яўрэі з амаль 42 гарадоў і мястэчак: з Друі, Міёр, Празарок, Дзісны, Шаркаўшчыны, Плісы і інш. Правакацыя немцам удалася: яўрэйскае насельніцтва было сабрана ў адным месцы.

21 чэрвеня 1943 г. Г. Гімлер выдаў загад аб ліквідацыі ўсіх пакінутых гета на тэрыторыі Остланда. Працаздольных яўрэйў патрэбна было перавесці ў канцэнтрацыйныя лагеры, якія знаходзіліся пад кіраваннем СС. Так, адной з апошніх буйных акцый знішчэння яўрэйскага насельніцтва на тэрыторыі не толькі заходняй часткі, а наогул па ўсёй Віцебскай вобласці ў адпаведнасці з гэтым распараджэннем была ліквідацыя гета г. Глыбокае 13 жніўня 1943 г. [12, с. 235].

Высновы

Такім чынам, можна выдзеліць агульныя рысы, характэрныя для правядзення акцый знішчэння яўрэйскага насельніцтва на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў 1941 – 1943 гг.

Па-першае, незалежна ад зоны акупацыі вызначаецца пэўная заканамернасць у паслядоўнасці “канчатковага вырашэння яўрэйскага пытання”: спачатку ліквідаваліся гета ў буйных гарадах, а затым – у вёсках і мястэчках, што вызначыла і два асноўныя спосабы знішчэння яўрэйў – з дапамогай спецатрадаў (айнзацгруп) і ў створаных цэнтрах знішчэння (гета).

Па-другое, масавае знішчэнне асоб яўрэйскай нацыянальнасці рабілася самымі варварскімі метадамі і сродкамі: прымяненне расстрэлаў, распаўсюджванне эпідэміі, знясільваючая фізічная праца, голад і холад. Забойствы праводзіліся па вызначанай методыцы, былі аднатыпнымі. У правядзенні акцый

знішчэння яўрэйскага насельніцтва ўдзельнічалі прадстаўнікі службаў бяспекі, СД і СС, жандармерыі, ахоўнай паліцыі і вермахта.

Па-трэцяе, утойванне інфармацыі і намераная дэзінфармацыя яўрэйскага насельніцтва перад правядзеннем масавых акцый з мэтай прадухілення ўцёкаў і аказання супраціўлення. Збор яўрэйскага насельніцтва для знішчэння праводзіўся на падставе розных довадаў. Адным з найбольш распаўсюджаных тлумачэнняў для збору, а затым і пераводу ў іншыя лагеры для яўрэйскага насельніцтва з'яўлялася тлумачэнне аб перасяленні ў Палесціну. Так, адбылася транспарціроўка яўрэяў Дзісенскага гета ў Глыбоцкае гета і гета в. Германавічы ў Шаркаўшчынскае гета. Таксама нацысты садзейнічалі падтрымцы ўпэўненасці сярод яўрэйскага насельніцтва ў тым, што жыццё рамеснікаў і працоўных, а таксама іх сямей будзе захавана ў любым выпадку, нават пры правядзенні масавых акцый расстрэлаў (г. Браслаў, г. Глыбокае).

Адным з найбольш складаных пытанняў, якія датычацца гісторыі Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі, у тым ліку і Віцебскай вобласці, з'яўляецца пытанне аб колькасці знішчанага за гады нямецка-фашысцкай акупацыі яўрэйскага насельніцтва. У літаратуры існуе вялікая розніца ў дадзеных як па колькасці яўрэйскага насельніцтва, так і па колькасці загінуўшых. Што датычыцца Віцебскай вобласці, то на 1 студзеня 1939 г. на яе тэрыторыі пражывала ўсяго 1281238 чалавек, з іх 68950 (5,38%) – яўрэйскае насельніцтва. Па дадзеным на 1 студзеня 1959 г. – 1276113 чалавек, з якіх яўрэяў налічвалася толькі 6012 (0,5%) [18, с. 31].

На падставе архіўных матэрыялаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці і Занальнага дзяржаўнага архіва г. Полацка можна зрабіць выснову, што на тэрыторыі Віцебскай вобласці на працягу 1941 – 1943 гг. знішчана каля 65 тысяч чалавек яўрэйскага насельніцтва. Але гэта лічба не канчатковая. Вельмі складана зараз дакладна назваць пэўную колькасць загінуўшых падчас вайны яўрэяў. Многія архіўныя дакументы змяшчаюць факты расстрэлу савецкіх людзей, не называючы іх нацыянальнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. *Ботвинник, М.* Памятники геноцида евреев Белоруссии / М. Ботвинник. – Мн.: Беларуская навука, 2000. – 326 с.
2. *Винница, Г.Р.* Горечь и боль / Г.Р. Винница. – Орша. 1998. – 240 с.
3. Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці. – Ф. 2088. – Воп. 2. – Спр. 3. – Л. 178, 179, 188.
4. Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. – Ф. 687. – Воп. 1. – Спр. 1. – Л. 23-24.
5. Катастрофа европейского еврейства. Части 3 – 4. / Авт. Дан Михман. – Тель-Авив: Издательство Открытого университета. Израиль, 1995. – 474 с.
6. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 370. – Воп. 1. – Спр. 483. – Л. 15.
7. НАРБ. – Ф. 750. – Воп. 1. – Спр. 224. – Л. 44.
8. НАРБ. – Ф. 845. – Воп. 1. – Спр. 5. – Л. 18.
9. НАРБ. – Ф. 861. – Воп. 1. – Спр. 5. – Л. 25.
10. НАРБ. – Ф. 861. – Воп. 1. – Спр. 13. – Л. 85.
11. *Памяць Беларусі: Рэспубліканская кніга / Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. У.П. Свентахоўскі. – Мн.: БелЭН, 2005. – 592 с.: іл.*
12. *Памяць: Глыбоцкі раён.: Гіст.-дак. хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі / Гал. рэд.: Б.І. Сачанка і інш. – Мн.: БелЭН, 1995. – 453 с.*
13. *Памяць: Гіст.-дак. хроніка Докшыцкага раёна: Рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. – Мн.: БелЭН, 2004. – 752 с.: іл.*
14. *Памяць: Гіст.-дак. хроніка Міёрскага раёна. – Мн.: Беларус. навука, 1998. – 630 с.: іл.*

15. Памяць: Гіст.-дак. хроніка Чашніцкага раёна. – Мн.: Беларус. навука, 1997. – 542 с.: іл.
16. Памяць: Лепельскі раён: Гіст.-дак. хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі / Укл.: В.Я. Ланікіна, А.У. Стэльмах: Рэдкал.: В.Я. Ланікіна і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч.– Мн.: Беларусь, 1999. – 640 с.: іл.
17. Памяць: Гіст.-дак. хроніка Шаркаўшчынскага раёна. – Мн.: БЕЛТА, 2004. – 512 с.: іл.
18. **Смиловицкий, Л.Л.** Катастрофа евреев в Беларуси, 1941 – 1944 гг. / Л.Л. Смиловицкий. – Тель-Авив.: Амос, 2000. – 432 с.

Паступіў у рэдакцыю 02.04.2007 г.